

Escola i territori: les ZER a Catalunya

School and territory: rural school zones in Catalonia

Montserrat Solé i Huguet

Mestra de Primària i Màster en Educació Inclusiva. Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes. Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya. A/e: montserrat.sole@uvic.cat

Resum

Actualment, i des de fa uns quants anys, el Secretariat d'Escola Rural de Catalunya (SERC) es comença a plantejar el debat sobre la zona escolar rural (ZER) a causa, en part, del sentit que avui en dia es pugui donar a aquest tipus d'organització. En l'article que es mostra a continuació, s'hi pretén conèixer quina ha estat l'evolució de la ZER per començar a obrir nous fronts d'estudi encaminats cap al debat que es planteja el SERC sobre el sentit actual de la ZER. En primer lloc, es duu a terme una síntesi històrica de l'escola rural durant el segle xx que permet saber el motiu de la creació de la ZER. En segon lloc, i partint del sentiment i de la necessitat que va donar lloc a la creació d'aquesta, es presenten les quinze primeres ZER de Catalunya explicant de manera detallada quina ha estat l'evolució de cada una d'elles, des dels seus inicis fins al dia d'avui. Finalment, s'analitza aquesta evolució per poder conèixer el motiu dels canvis que hagin pogut esdevenir al llarg d'aquest temps i com aquests poden haver modificat el sentit inicial de la ZER.

Paraules clau

Zona escolar rural, polítiques educatives, organització, demografia.

Abstract

For some years now, the Rural School Secretariat of Catalonia (SERC in Catalan, an organization grouping all the rural schools in Catalonia) has been giving serious thought to the concept of «rural school zone» (ZER, in Catalan), due to the importance that is now given to this type of organization. In this article we seek to

describe the rural school zones evolution in order to expand the fields of study in connection with the debate that SERC proposes about the real meaning of having ZERs at present. In order to do that, first we make a summary of the historical tendencies of the rural schools throughout the 20th century, which provides us with the real reason why rural schools were created. Secondly, and taking into account the sentimental motivations and the needs that led to its creation, the first fifteen Catalan ZERs are presented, explaining in detail the evolution of each one from its beginning up to the present. Finally, an analysis is made of this progress so as to determine the reasons for the changes that may have occurred throughout this period of time and how they may have modified the initial meaning of ZERs.

Keywords

Rural schools, education policies, organization, demography.

Introducció

L'article pretén descriure, analitzar i interpretar l'evolució de l'escola rural¹ i de l'organització de la ZER per poder conèixer quins canvis s'han esdevingut i donar la possibilitat d'obrir nous fronts d'estudi enfocats cap al sentit de la ZER i els nous significats que aquesta pot tenir. Per aquest motiu, es fixa l'atenció en el mode principal d'organització de l'escola rural el qual, des del final dels anys vuitanta i principi dels anys noranta fins al dia d'avui, és el de la zona escolar rural (ZER). Actualment, però, i des de fa uns quants anys, des del Secretariat d'Escola Rural de Catalunya (SERC), organització formada per un grup de mestres que treballen a l'escola rural i per aquesta, es planteja aquesta organització com una qüestió a debatre. Algunes de les inquietuds que comencen a sorgir al voltant d'aquest àmbit fan referència al sentit que va tenir en un moment determinat i com s'entén ara la ZER.

Per introduir l'estudi, és important contextualitzar i conèixer la història de l'escola rural al llarg del segle xx, ja que permet entendre el motiu pel qual es van crear les ZER i el que va significar després de la transició i ja en democràcia al final dels anys setanta principis dels vuitanta.

Seguidament, partint de la creació de la ZER i del sentiment i la necessitat que van donar lloc a aquesta, es presenten les quinze primeres ZER que van sorgir tot fent un estudi de l'evolució d'aquestes, des dels seus inicis fins avui. Finalment, s'analitza l'evolució de les primeres quinze ZER per poder començar a obrir nous fronts d'estudi enfocats cap al debat que es planteja el SERC sobre el sentit actual de la ZER i els nous significats que aquesta pot tenir.

Durant la realització de l'estudi sobre la història de l'escola rural i l'evolució de les quinze primeres ZER, han sigut diverses les tècniques utilitzades. Per una banda, s'ha dut a terme una anàlisi de documents: referències bibliogràfiques rellevants relacionades amb la història de l'escola rural, les webs i blocs de les escoles rurals i les ZER per conèixer la seva pròpia història i, finalment, documents del SERC que proporcionen informació sobre la temàtica d'estudi. Per altra banda, s'han fet entrevistes telefòniques a diferents docents de les ZER per poder verificar les dades

obtingudes. Seguidament, també s'han realitzat consultes puntuals a l'informant Joan Lluís Tous,² tot un referent de l'escola rural. Finalment, s'ha fet ús de l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT) per conèixer l'evolució demogràfica de cada comarca concreta de les diferents ZER, per veure les possibles influències en l'evolució de la ZER.

Breu repàs sobre la història de l'escola rural. De la Segona República al franquisme

L'any 1931, amb l'arribada del règim republicà, com esmenta Soler (2007) es comença a apostar per les escoles de poble. La política educativa era una de les prioritats d'aquest nou govern i va ser en aquell moment quan van optar per dur a terme una gran inversió en les escoles rurals. Aquest fet no només va ser produït per conquerir el poble i aconseguir que aquelles persones, que encara tenien un pensament més conservador, evolucionessin cap a un pensament més democràtic, sinó que també ve donat per la necessitat de lluitar contra l'analfabetisme i aconseguir, en conseqüència, un increment de l'escolarització. Consideraven les escoles, com a centre intel·lectual, font de la cultura i del saber, per això creien que era tan necessari conservar i millorar, no només les escoles urbanes, sinó també les rurals. Així doncs, es va invertir en la construcció de nous edificis i en la reorientació de les polítiques educatives que afectaven l'evolució de l'escola rural. Els pedagogs republicans creien oportú dur a terme una escola enfocada cap a l'ensenyament més rural amb l'objectiu de millorar la mateixa escola i el poble. Per poder dur a terme aquest canvi, era necessari, per una banda, adequar els plans d'estudi a les necessitats del medi rural. Per l'altra, calia oferir als mestres una formació més amplia i continuada, que permetés la bona adequació d'aquests en el món rural i possibilités dur a terme un bon ensenyament aprofitant tot l'entorn que l'envoltava. Finalment, es creia necessari crear una nova organització de la xarxa d'escoles rurals.

L'esclat de la Guerra Civil i la posterior derrota del Govern republicà, que va donar peu a un nou règim, el Franquisme, va provocar l'enderrocament del projecte educatiu que s'havia construït fins aleshores. Com explica Feu (2005, p. 65) «l'escola durant el règim franquista es va caracteritzar per l'ús exclusiu de la llengua castellana, per la separació de sexes, per una educació diferenciada i sexista, per l'establiment d'un ensenyament autoritari i disciplinat, pel foment d'una actitud passiva dels alumnes, per la instauració d'un ensenyament llibresc i allunyat dels interessos dels infants, etc.». En aquella època també es van prohibir les escoles d'adults, es van fer fora tots aquells mestres que havien servit al Govern republicà i l'ensenyament que es duia a terme estava totalment regit per la utilització de llibres de text prèviament escollits pel mateix govern. En definitiva, la política educativa va passar a ser restrictiva, prohibitiva i controladora, allunyada totalment del parlamentarisme, la democràcia i el laïcisme que havia promogut el règim republicà.

El nou règim, com esmenta Feu (2005), va decidir tancar algunes escoles públiques que poguessin tenir una forta relació amb l'antic règim i també va decidir abandonar les construccions, tant si estaven en procés com si estaven gairebé acabades, de les noves escoles que crearen, abans i durant la guerra, el Govern republicà. De fet, els únics centres que van sobreviure van ser aquells que existien abans de la guerra i que es van posicionar i s'avenien a les disposicions del nou règim. Només un nombre molt reduït

d'escoles rurals van poder seguir obertes, esquivant algunes de les noves lleis imposades pel nou règim. Aquestes eren les que es trobaven allunyades o de difícil accés per a les administracions polítiques.

L'escola rural, a part de patir totes les conseqüències del nou règim que s'han estat esmentant fins ara, també es va veure afectada per la desaparició d'ajudes econòmiques, ja que el règim franquista creia que no suposava cap tipus de problema el fet que en els pobles petits no hi hagués escola. De fet, la despreocupació del règim franquista era tan gran que fins i tot permetia que la tasca docent en escoles rurals fos donada per qualsevol persona sense formació o amb formació molt escassa i el sou dels quals era força inferior al del mestre urbà.

Com assenyala Feu (2005), al final dels anys cinquanta i sobretot durant la dècada dels seixanta, després que es produís un gran moviment migratori de gent que abandonava els pobles per anar a viure a les ciutats pel fet que l'economia urbana augmentava amb rapidesa, la qual cosa feia que es necessités una quantitat important de mà d'obra i, per tant, l'oferta de treball en les ciutats cada vegada era més abundant, va provocar que molts pobles quedessin buits. Durant aquesta dècada, sorgeix també per part de l'Administració la necessitat de crear i difondre els menjadors i el transport escolar, la qual facilitava ajudes perquè els estudiants poguessin disposar d'aquest servei. Aquests fets, juntament amb la despreocupació del règim franquista per les escoles rurals, encara feien més notable la concentració d'escoles en zones urbanes i, com a conseqüència, les escoles rurals tendien a desaparèixer. L'any 1970, amb la Llei general d'educació, encara es va accelerar més el procés de concentració de les escoles, fomentant en major nombre la desaparició d'escoles rurals.

L'escola rural durant i després de la Transició. Un nou model d'escola

A partir de l'any 1975, amb la transició del règim dictatorial al democràtic, sorgeix la «nova» renovació pedagògica Soler (2005), que va aconseguir transformar l'ensenyament públic tant urbà com rural. Els divulgadors d'aquest moviment foren sobretot mestres, els quals començaren a donar vida de nou a l'escola urbana i a l'escola rural.

Centrant-nos en l'escola rural, l'any 1979 (Soler, 2007) va ser un any clau en el procés de reforma i transformació a Catalunya. En primer lloc, aquell any es van celebrar les primeres eleccions municipals democràtiques, les quals van impulsar reformes en les estructures administratives de tots els municipis. En segon lloc, l'escola començà a ser vista com un element d'identitat i començà també a ser un servei que les famílies reclamen. En tercer i últim lloc, es produí el fet més significatiu, l'organització i celebració de les Primeres Jornades d'Escola Rural de Catalunya a Barcelona, en les quals es van debatre els eixos principals en els quals es desenvoluparia i evolucionaria la nova escola rural. Els mestres que hi assistien exposaven les seves experiències i de totes aquestes anava sorgint la necessitat d'avançar cap a nous camins, un dels quals seria la creació de la ZER.

A Espanya, l'any 1982 el partit socialista va guanyar les eleccions, la qual cosa va provocar que hi hagués un canvi positiu molt notable en la política educativa. Aquest nou govern l'any 1983, com assenyala Soler (2005), posa en pràctica una de les

primeres mesures enfocades cap a l'escola rural, duent a terme el disseny d'un pla de suport a l'escola rural, fet que coincidia, com explica Abós, Boix, Bustos, L. Domingo, V. Domingo i Ramo (2015), amb els traspassos de competències d'ensenyament assumits per la Generalitat de Catalunya des de la creació de l'Estatut d'autonomia de Catalunya l'any 1979. Aquests fets van fer possible que es pogués desenvolupar aquí a Catalunya una política educativa pròpia en educació i amb relació, també, a l'escola rural.

Finalment, es va donar lloc a la creació de la ZER. Aquesta idea ja es difonia des del principi dels anys vuitanta i durant tota la dècada, entre els mestres d'aleshores, però no va ser fins a les Sisenes Jornades d'Escola Rural a Banyoles, l'any 1987, en les quals es va aprovar el document del nou projecte de ZER «Projecte de Zones Escolars per a l'escola rural» (FMRP, 1987, p. 5). En aquest mateix document, trobem la primera definició consensuada sobre el terme ZER:

La ZER abraça un conjunt d'escoles que per la seva situació geogràfica, econòmica i cultural, s'estructuren com un ens escolar propi. La ZER és la unitat base d'organització i disposa de recursos humans i materials propis, amb relació a les característiques geogràfiques i les necessitats pedagògiques concretes de cada zona. Cada escola integrada en la *Zona* conserva les seves característiques pròpies però en l'àmbit organitzatiu i pedagògic i està estretament relacionada amb la resta d'escoles.

Aquest fet va comportar un canvi molt important en les escoles rurals. Com expliquen Abós, Boix et al. (2015, p. 84) la ZER «va suposar el trencament de l'antiga percepció que es tenia sobre el mestre i l'escola rural aïllada i sense recursos, convertint-la en una escola amb més serveis, millors perspectives per als mestres amb relació al treball en equip a causa de la incorporació dels mestres especialistes i de reforç, una millor interacció entre els alumnes d'una mateixa zona escolar i la possibilitat de cada escola de seguir amb el mateix projecte educatiu però amb millors condicions». És a partir, doncs, de la dècada dels vuitanta, on les escoles rurals prenen més força que mai i comencen a gaudir de les mateixes possibilitats i drets que qualsevol altra escola.

Durant el curs escolar 1988-1989, després de l'aprovació del projecte de ZER fet a Banyoles, es van començar a formar d'una manera més precisa les quinze primeres ZER catalanes. Tot i això, no va ser fins a l'any 1990 que es va fer efectiu el reconeixement d'aquestes primeres ZER per part del departament d'Ensenyament de Catalunya. És important destacar que, tot i que les ZER no van començar a ser formades fins a l'any 1988-1989 i reconegudes fins al 1990, ja feia anys, des del final dels setanta i principi dels vuitanta, que la gran majoria d'escoles rurals que posteriorment van formar ZER, es reunien per compartir experiències, estratègies didàctiques, mètodes pedagògics, etc. Gairebé totes les quinze primeres ZER, doncs, treballaven i funcionaven juntes des de feia anys; de fet, aquestes van sorgir per necessitat, per sentiment i perquè volien compartir un projecte en comú, sense oblidar les característiques pròpies de cada escola rural.

Seguint en aquesta línia és important destacar que la ZER no va ser creada per un simple fet administratiu sinó com una nova oportunitat pedagògica per dur a terme un millor ensenyament-aprenentatge, partint de diferents metodologies i aprofitant l'entorn que les envoltava. L'organització de la ZER permet a les escoles que la formen enriquir-se de més recursos, de més heterogeneïtat social, de més experiències formatives entre el professorat i l'alumnat, etc. El Secretariat d'Escola Rural de Catalunya (2003, p.13), defineix la ZER entenent-la com «institucions escolars de

caràcter públic formades per l'agrupació d'escoles d'educació infantil i primària d'estructura unitària o cíclica». En aquesta nova definició s'observa una de les característiques importants de l'escola rural: la manera d'organitzar els agrupaments. Com esmenta el Secretariat d'Escola Rural de Catalunya, aquestes poden ser unitàries (les quals disposen d'una a tres unitats per atendre a tots els nivells educatius d'educació infantil i primària) o cícliques (disposen de més de tres unitats per atendre a tots els nivells educatius d'infantil i primària, però que no arriba a oferir una aula per nivell. Les situacions poden ser extremadament variades, però en cap cas s'arriba a disposar de la plantilla de les escoles d'una línia). Aquesta manera d'organitzar l'alumnat que utilitzen les ZER i les escoles rurals; en concret, possibilita dur a terme metodologies mixtes més properes a un aprenentatge significatiu i un aprenentatge més actiu, autònom i participatiu sempre que es potenciï la diversitat d'edats i de nivells que es troben en una mateixa aula i es faci ús d'aquesta multigraduació, no només per motius estructurals sinó com a opció pedagògica. Formar part d'una ZER doncs, sempre que se segueixi i hi hagi un desenvolupament pedagògic adient, ofereix aquests i més avantatges que permeten, finalment, dur a terme un ensenyament-aprenentatge capaç d'adaptar-se i adequar-se a les característiques i necessitats de tots i cada un dels infants que formen part d'aquestes escoles.

L'evolució organitzativa de les quinze primeres ZER a Catalunya

Des de la creació de les quinze primeres ZER fins al dia d'avui han passat gairebé uns trenta anys. El pas del temps i diferents motius han fet que algunes d'aquestes ZER, actualment ja no existeixin o s'hagin remodelat. A continuació, s'exposa quina ha estat l'evolució de cada una de les quinze primeres ZER i com es troben actualment.

1. ZER Atzavara

La ZER Atzavara es troba situada a la comarca de l'Alt Camp (Tarragona). Aquesta ZER, als seus inicis, estava formada per quatre escoles: l'escola La Barquera d'Alió, l'escola Manuel de Castellví i Feliu de Vilabella, l'escola Sant Jaume de Bràfim i l'escola Sant Sebastià de Nulles. Actualment, són cinc les escoles rurals que formen aquesta ZER, ja que, a més a més de les quatre escoles que he esmentat, el curs 2008-2009 s'hi va incorporar l'escola Joan Plana, situada al poble de Puigpelat.

2. ZER Borredà-Vilada

La ZER Borredà-Vilada, era una ZER situada a la comarca del Berguedà (Barcelona). Quan la ZER es va crear estava formada per dues escoles: l'escola Borredà, situada al municipi de Borredà, i l'Escola Vilada, situada al municipi de Vilada. Entre l'any 1999-2000, amb la incorporació d'una nova escola a la ZER, l'escola La Valldan, situada al poble de la Valldan, agregat al municipi de Berga, la ZER va canviar de nom i passà a anomenar-se ZER Berguedà Centre. Dotze anys més tard, l'escola La Valldan es va desvincular de la ZER. Des de l'any 2012 fins avui, les dues escoles que van crear la ZER Borredà-Vilada són les que actualment formen la ZER Berguedà Centre.

3. ZER Cerdanya

La ZER Cerdanya és una ZER que com el seu propi nom indica estava i està situada a la Cerdanya. Tot i que una part de la Cerdanya pertany a la província de Lleida i l'altra a la de Girona, les escoles rurals de les quals farem referència i que formaren i formen la ZER, totes són de la província de Girona. Així doncs, quan es va inaugurar la ZER, les escoles que en formaren part van ser les següents: l'escola Jaume I de Llívia, l'escola La Molina, situada al poble de la Molina, l'escola Queixans, situada al poble de Queixans, l'escola Santa Cecília de Bolvir i l'escola Santa Coloma de Ger. Al principi dels anys noranta l'escola de Queixans i l'escola La Molina es van veure obligades a tancar a causa del baix nombre d'alumnes que tenien. Així doncs, formen actualment la ZER l'escola Jaume I de Llívia, l'escola Santa Coloma de Ger i l'escola Santa Cecília de Bolvir.

4. ZER De Bat a Bat

La ZER De Bat a Bat actualment ja no existeix. Aquesta ZER es trobava a la comarca de l'Anoia (Barcelona). Quan es va crear, estava formada per tres escoles: l'escola La Torre, de La Torre de Claramunt, l'escola Josep Masclans, de Vallbona d'Anoia, i l'escola Torrescana, situada a una pedania de la Torre de Claramunt, concretament a les rodalies de Vilanova d'Espoia. L'any 1995, a causa del creixement d'alumnat que van tenir les tres escoles, la ZER va desaparèixer i cada una d'elles va formar la seva pròpia escola d'una línia. Des d'aleshores i fins a l'actualitat, cada escola és un centre docent de titularitat pública amb el seu projecte propi.

5. ZER El Moianès

La ZER El Moianès actualment es troba dins de la comarca que porta el mateix nom, el Moianès (Barcelona) i fou creada l'abril de l'any 2015. L'any 1988, però, quan es va crear la ZER aquesta comarca no existia i els municipis de les escoles que la formaven estaven adscrits a altres comarques. Aquestes escoles eren: l'escola Anton Busquets i Punset de Calders (anteriorment aquest poble estava adscrit a la comarca del Bages), l'escola l'Esqueix de Monistrol de Calders (aquest poble anteriorment estava adscrit a la comarca del Bages), l'escola l'Estany, situada com al seu propi nom indica al poble de l'Estany (anteriorment aquest poble formava part de la comarca del Bages), l'escola La Popa de Castellcir (anteriorment aquest poble estava adscrit a la comarca del Vallès Oriental) i l'escola Sant Quirze Safaja, situada com el seu propi nom indica a Sant Quirze de Safaja (aquest poble antigament estava adscrit a la comarca del Vallès Oriental).

La darrera escola durant el curs 1995-1996 es va veure obligada a tancar per falta d'alumnat. El curs 2003-2004, va obrir una nova escola, l'escola Vall de Néspola, situada al poble de Mura. Aquest poble tot i que sempre ha format part de la comarca del Bages, com que es troba situat geogràficament molt proper al municipi de Monistrol de Calders, també va entrar a formar part de la ZER. Posteriorment, l'any 2005 l'escola de Sant Quirze Safaja torna a obrir i torna a formar part de la ZER El Moianès i, un any més tard, la ZER continua augmentant i s'hi adhereix una escola nova, l'escola Collsuspina que, com el seu nom indica, es troba al poble de Collsuspina. Anteriorment, aquest poble formava part de la comarca d'Osona, però en l'actualitat

ja forma part del Moianès. A causa del gran nombre d'alumnes i d'escoles que formaven la ZER i de la difícil organització que això comportava, l'any 2010 es va decidir dividir la ZER El Moianès en dues ZER i les escoles quedaren repartides de la següent manera: d'una banda, es va crear la ZER Moianès Llevant, formada per l'escola Collsuspina, l'escola l'Estany, l'escola La Popa de Castellcir i l'escola Sant Quirze Safaja; de l'altra, es va crear la ZER Moianès Ponent, la qual estava formada per l'escola Anton Busquets i Punset, l'escola l'Esqueix i l'escola Vall de Néspola.

L'any 2015, amb la desaparició de la ZER Bages, l'escola Els Pins del poble de Cabrianes (Bages) s'uneix a la ZER Moianès Ponent. Actualment, doncs, la ZER Moianès Llevant continua estant formada per les escoles que la constituïren en el seu inici i la ZER Moianès Ponent ha passat d'estar formada per les tres escoles inicials a ser-ne quatre.

6. ZER El Solsonès

La ZER El Solsonès es troba a la comarca, com el seu nom indica, del Solsonès (Lleida). Quan la ZER es va crear, aquesta estava formada per l'escola Aiguadora de Navès, l'escola d'Ardèvol, situada al poble d'Ardèvol, l'escola de Freixenet, situada al poble de Freixenet, l'escola Lladurs, situada al poble de Lladurs, l'escola de Llobera, situada a Llobera, i l'escola de Sant Climenç, situada al poble de Sant Climenç. L'any 1992 s'integra a la ZER una altra escola rural, l'escola La Coma, situada al poble de la Coma i la Pedra. Actualment, totes les escoles que formen la ZER continuen obertes.

7. ZER Font del Cuscó

La ZER Font del Cuscó actualment ja no existeix. Aquesta ZER es trobava a la comarca de L'Alt Penedès (Barcelona). Quan la ZER es va crear estava formada per tres escoles: l'escola Avinyonet del Penedès, situada al poble d'Avinyonet del Penedès, l'escola Sant Cugat, situada al poble de Sant Cugat Sesgarrigues i l'escola Sant Pere Molanta, situada al poble de Sant Pere Molanta que pertany al municipi d'Olèrdola. El curs 1995-1996, l'escola Sant Pere Molanta, es canvià el nom i passa a anomenar-se Escola Rossend Montané, en honor a l'alcalde d'Olèrdola que va morir durant l'extinció d'un incendi l'any 1991. L'any 1997, aquesta escola es desvincula de la ZER, formant una escola autònoma. Al mateix any però, l'escola Pont de l'Arcada, situada a Olesa de Bonesvalls, s'integra a la ZER Font del Cuscó. Finalment, durant el curs 2006-2007 la ZER es desintegra i desapareix. L'escola de Sant Cugat Sesgarrigues es canvia el nom i es passa a anomenar Escola les Vinyes. Actualment, igual que l'escola d'Avinyonet del Penedès, formen cada una d'elles una escola graduada pública d'una línia. Finalment, l'escola Pont de l'Arcada, també és una escola pública, que es continua definint com a escola rural però no forma part de cap ZER i, per tant, treballa a partir del seu projecte propi.

8. ZER Guicivervi

La ZER Guicivervi es troba a la comarca de l'Urgell (Lleida). Curiosament, és l'única ZER que continua composta actualment per les mateixes escoles que la formaren quan es va crear. Aquestes són l'escola de Guimerà, situada al poble de Guimerà; l'escola de

Ciudadilla, situada al poble de Ciudadilla; l'escola Jardí Verdú, de Verdú, i l'escola Ramon Perelló, de Vilagrassa.

9. ZER La Segarra

La ZER La Segarra es troba, com el seu propi nom indica, a la comarca de la Segarra (Lleida). Quan es va crear la ZER estava composta per nou escoles. Aquestes eren l'escola d'El Portell, situada al poble del Portell; l'escola d'Ivorra, situada al poble d'Ivorra; l'escola Mare de Déu de la Mercè, situada al poble de Sant Ramon; l'escola Les Oluges, situada al poble de les Oluges; l'escola de les Pallargues, dels Plans de Sió; l'escola de Sanaüja, situada al poble de Sanaüja; l'escola Sant Abdó i Senén, de Biosca; l'escola Sant Pere, de Granyena, i l'escola Vall Ondara, situada al poble de Sant Antolí i Vilanova, municipi de Ribera d'Ondara. Al llarg de tots aquests anys, cinc de les nou escoles que formaven la ZER La Segarra s'han vist obligades a tancar per la falta d'alumnat. Així doncs, l'any 1991 es veu obligada a tancar l'escola Les Oluges, l'any 1993 tanca l'escola Sant Pere, l'any 1996 també es veu obligada a tancar l'escola El Portell, l'any 2005 tanca l'escola d'Ivorra i, finalment, l'any 2012 tanca l'escola Sant Abdó i Senén. Actualment, les escoles que continuen obertes i que, per tant, formen la ZER són: l'escola de les Pallargues, l'escola de Sanaüja, l'escola Mare de Déu de la Mercè i l'escola Vall Ondara.

10. ZER Les Goges

La ZER Les Goges es troba a la comarca del Pla de l'Estany (Girona). Quan la ZER es va crear estava formada per quatre escoles: l'escola Bora Gran, de Serinyà; l'escola de Crespià, situada al poble de Crespià; l'escola El Frigolet, de Porqueres, i l'escola La Roqueta, de Sant Miquel de Campmajor. El curs 1995-1996 va ser el darrer curs per l'escola de Crespià, a causa del poc alumnat i les condicions en les quals es trobava l'edifici escolar. L'any 2012 l'escola Bora Gran també deixa la ZER, ja que creix en nombre d'alumnes i es converteix en un centre graduat de titularitat pública amb el seu projecte propi. Actualment, doncs, són dues les escoles que formen la ZER, l'escola El Frigolet i l'escola La Roqueta.

11. ZER Llaromí

La ZER Llaromí ja no existeix. Aquesta ZER es trobava a la comarca de l'Anoia (Barcelona). Quan aquesta es va crear, estava formada per tres escoles: l'escola de Rofes, situada al poble de Rofes, l'escola de Santa Maria de Miralles i l'escola Vilademàger de la Llacuna. A causa de la manca d'alumnat, l'any 1992 l'escola rural de Rofes, es va veure obligada a tancar. El mateix any, l'escola de Santa Maria de Miralles també va tancar per falta d'alumnat i per la jubilació de l'equip directiu. L'escola Vilademàger va quedar sola sense formar part de cap ZER durant dos anys, fins que l'any 1994, amb altres escoles rurals, va formar la ZER Serra d'Ancosa.

12. ZER Montsant-Serra de Prades

La ZER Montsant-Serra de Prades es troba entre la comarca del Priorat i la del Baix Camp (Tarragona). Quan aquesta ZER es va crear, estava composta per unes onze escoles rurals. Actualment, les escoles que formen aquesta ZER són les següents: l'escola Doctor Piñol i Agudé, de Cornudella de Montsant (Priorat); l'escola Garbí, de Poboleda (Priorat); l'escola Montsant, d'Ulldemolins (Priorat), i l'escola Serra de Prades, situada al poble de Prades (Baix Camp).

13. ZER Priorat Oest

La ZER Priorat Oest actualment ja no existeix. Aquesta ZER es trobava a la comarca del Priorat (Tarragona). Quan es va formar estava composta per les següents escoles: l'escola de Lloar, situada al poble de Lloar; l'escola El Castell, de Cabacés; l'escola Pius XII, del Molar; l'escola Llicorella, de Gratallops, i l'escola Sant Pau, situada a la Figuera. A causa del tancament de l'escola de Lloar, l'escola El Castell i l'escola Sant Pau, la ZER Priorat Oest desapareix i es forma la ZER Aglà. Aquesta la formen l'escola Pius XII, l'escola Llicorella i l'escola Serra Major, situada al poble de Vilella Baixa, que es va incorporar a la ZER l'any 2006.

14. ZER Riu Avall

La ZER Riu Avall està situada a la comarca del Baix Ebre (Tarragona). Aquesta ZER quan es va crear estava composta per tres escoles: l'escola Bitem, situada al poble de Bitem; l'escola La Pineda, de Tivenys, i l'escola Llorenç Vallespí i Vidiella, de Benifallet. Aquesta última, uns anys més tard va deixar la ZER i va passar a formar part de la ZER Rius i Serra. Actualment, doncs, les escoles que formen la ZER Riu Avall són l'escola La Pineda i l'escola de Bitem.

15. ZER Tramuntana

La ZER Tramuntana es troba a la comarca de l'Alt Empordà (Girona). Les escoles que la formaren quan es va crear van ser les següents: l'escola Els Terraprims, situada al poble de Saus, Camallera i Llampaias; l'escola Olivera Mil·lenària, de Ventalló; l'escola Puig Segalar, de Viladamat, i l'escola Sant Mori, situada al poble Sant Mori. El curs 1993-1994, la ZER creix, ja que s'hi adhereix l'escola Els Valentins, situada al poble de Vilamacolum. El curs 2002-2003 l'escola de Sant Mori va haver de tancar a causa del baix nombre d'alumnat que tenia. El curs 2011-2012 l'escola Els Terraprims també va deixar de formar part de la ZER, però per unes causes totalment contràries. El nombre d'alumnes d'aquesta escola va augmentar i van passar a ser una escola graduada d'una línia amb el seu projecte propi. Actualment, doncs, les escoles rurals que formen aquesta ZER són l'escola Puig Segalar, de Viladamat; l'escola Olivera Mil·lenària, de Ventalló, i l'escola Els Valentins, de Vilamacolum.

Anàlisi i conclusions

Un cop analitzada l'evolució de les quinze primeres ZER catalanes, es pot veure de manera sintetitzada en el quadre que es mostra a continuació (vegeu la taula 1) quina és la situació actual de cadascuna. En aquest quadre es pot visualitzar que totes les ZER menys la Guicivervi han sofert algun tipus de modificació o han desaparegut. Si s'analitza de manera detallada i es busca la causa dels canvis que s'han produït en aquestes ZER, es pot veure que els motius pels quals han desaparegut algunes escoles rurals d'algunes ZER i que en diversos casos han provocat modificacions en aquestes, han estat dos. Per una banda, el creixement de la població ha provocat que algunes escoles rurals actualment siguin escoles graduals d'una o més línies amb un projecte propi i, per l'altra, l'èxode rural cap a les ciutats a la recerca de feina o altres oportunitats ha fet que els pobles es quedessin sense alumnes i, per tant, l'escola es veïés obligada a tancar.

En el cas de les tres ZER que actualment ja no existeixen, la ZER De Bat a Bat i la ZER Font del Cuscó han desaparegut perquè gairebé totes les escoles que les formen han passat a ser escoles graduals d'una o més línies. Això ha estat degut al fet que tant la comarca de l'Anoia, on es troba situada la ZER De Bat a Bat, com la comarca de l'Alt Penedès, on es troba la ZER Font del Cuscó, han patit un creixement demogràfic en els últims vint anys força important a causa de la seva situació geogràfica i les bones vies de comunicació que les envolta. En canvi, la ZER Llaromí, tot i que està situada també a la comarca de l'Anoia, dues de les escoles que la formaven es van veure obligades a tancar a causa de la manca d'alumnat, ja que l'índex d'habitants en aquests pobles no ha augmentat sinó que ha tendit a disminuir. Aquest fet ha estat provocat en gran part per la situació geogràfica on es troba aquesta ZER: tot i trobar-se a la comarca de l'Anoia, és en un lloc més aïllat, on les vies de comunicació no són tan bones i fan que el seu accés sigui més difícil.

TAULA 1

Situació actual de les quinze primeres ZER de Catalunya

ZER SUPRIMIDES	ZER De Bat a Bat ZER Font del Cuscó ZER Llaromí
ZER QUE CONSERVEN EL NOM PERÒ NO TOTES LES ESCOLES SÓN LES MATEIXES QUE LA FORMAREN AL SEU INICI	ZER Atzavara ZER Cerdanya ZER El Solsonès ZER La Segarra ZER Les Goges ZER Montsant-Serra de Prades ZER Riu Avall ZER Tramuntana
ZER QUE CONSERVEN EL NOM I LES ESCOLES	ZER Guicivervi
ZER REMODELADES	ZER Borredà-Vilada. Actualment s'anomena ZER Berguedà Centre. ZER El Moianès. Actualment està dividida en dues ZER: ZER Moianès Llevant i ZER Moianès Ponent. ZER Priorat Oest. Actualment s'anomena ZER l'Aglà.

FONT: Elaboració pròpia.

Pel que fa a les ZER que continuen tenint el mateix nom però no totes les escoles que les formen actualment són les mateixes que les dels seus inicis, es pot veure que les causes d'aquests fets són diverses. Per una banda, la ZER Cerdanya, la ZER La Segarra i la ZER Montsant-Serra de Prades han patit el tancament d'escoles per falta d'alumnat, però les altres escoles rurals que romanen obertes també formaven part de la ZER des dels seus inicis.

Per altra banda, es visualitza que la ZER Atzavara i la ZER El Solsonès l'únic canvi que han sofert és la incorporació d'una nova escola en cada una de les dues ZER. Aquest fet ha estat degut al creixement de població de la comarca del Solsonès, sobretot entre l'any 2005 i l'any 2011, on s'ha vist un increment d'uns mil habitants. Passa el mateix amb la comarca de l'Alt Camp, on els últims quinze anys s'ha incrementat la població en gairebé deu mil habitants.

Seguidament, pel que fa a la ZER Les Goges i la ZER Tramuntana, es pot observar que ambdues han patit el tancament d'escoles pels dos motius indicats anteriorment. Tant la ZER Les Goges com la ZER Tramuntana han vist incrementat en una de les seves escoles el nombre d'alumnat, la qual cosa va provocar que aquestes passessin a ser escoles graduals amb un projecte propi. De fet, a les comarques on es troben les ZER s'ha incrementat la població d'una manera força notable en els últims deu anys. Curiosament però, les dues ZER van patir una altra pèrdua d'una escola rural cadascuna, però per motius totalment contraris: per falta d'alumnat.

En últim lloc, es pot veure que la ZER Riu Avall també ha sofert la pèrdua d'una escola però per un motiu totalment oposat als esmentats fins ara. L'escola Llorenç Vallespí i Vidiella deixa de formar part de la ZER Riu Avall perquè aquesta escola s'incorpora a una altra ZER, la ZER Rius i Serra, per la proximitat en què es trobava aquesta escola amb aquesta altra ZER.

Finalment, en les ZER que han estat remodelades, aquest fet ha succeït per diferents motius. Per una banda, la ZER Moianès, a causa de l'increment de població que ha sofert aquesta nova comarca, ha vist augmentar el nombre de nens i nenes en el territori, la qual cosa ha provocat l'obertura de noves escoles rurals dins d'aquesta ZER. Anys més tard, a causa del gran nombre d'escoles que formaven la ZER, es va decidir separar la ZER en dues per motius d'organització interna i es van crear la ZER Moianès Llevant i la ZER Moianès Ponent. Per altra banda, la ZER Borredà-Vilada, tot i que actualment formen la ZER les mateixes escoles que la formaren en els seus inicis, en un moment donat, l'any 1999, amb la incrementació de l'escola La Valldan, situada al municipi de Berga, es canvia el nom de la ZER i passa a anomenar-se Berguedà Centre. Tot i que actualment aquesta escola ja no forma part de la ZER, ja que el curs escolar 2011-2012 se'n desvincula, les altres dues continuen mantenint el nom de Berguedà Centre. Finalment, la ZER Priorat Oest canvia el seu nom a causa dels tancaments de tres de les cinc escoles que la formaren. Les altres escoles que quedaren obertes van formar i actualment formen la ZER l'Aglà, la qual, uns quants anys més tard, es veu incrementada per una nova escola rural, l'escola Serra Major, de Vilella Baixa.

Una conclusió de l'anàlisi anterior permet observar que els canvis que han sofert aquestes ZER durant tot aquest període de temps han estat influenciats, en gran part, per raons demogràfiques en les comarques catalanes. De fet, les principals

característiques de l'escola rural i la ZER (el nombre d'alumnat, l'entorn, l'organització, etc.) fan que aquestes es trobin constantment en transformació i que, per tant, tinguin una estructura dinàmica. Les idees d'aquest paràgraf anticipen l'evolució de les quinze primeres ZER de Catalunya, les quals es podrien sintetitzar en una taula com la que es mostra a continuació (vegeu la taula 2):

TAULA 2

Evolució de les quinze primeres ZER

NOM ZER I ANY DE CREACIÓ	LOCALITATS INICIALS	LOCALITATS ACTUALS	RAONS DEL CANVI
ZER Atzavara (1988-1989)	Alió Vilabella Bràfim Nulles	Alió Vilabella Bràfim Nulles Puigpelat	Incorporació d'una nova escola rural a la ZER
ZER Borredà-Vilada (1988-1989)	Borredà Vilada	Borredà Vilada	Tot i que durant uns anys a la ZER hi va haver incorporada una altra escola rural, actualment formen aquesta ZER les mateixes escoles que la formaren en els seus inicis. Tot i això el nom de la ZER va canviar i ara s'anomena ZER Berguedà Centre.
ZER Cerdanya (1988-1989)	Llívia La Molina Queixans Bolvir Ger	Llívia Bolvir Ger	L'escola de la Molina i la de Queixans van haver de tancar a causa de la falta d'alumnat.
ZER De Bat a Bat (1988-1989)	Claramunt Vallbona d'Anoia Torrescana	—	El creixement de l'alumnat han fet d'aquestes tres escoles rurals, escoles d'una línia.
ZER Moianès (1988-1989)	Calders Monistrol de Calders Estany Castellcir Sant Quirze Safaja	ZER Moianès Llevant: Collsuspina Estany Castellcir Sant Quirze Safaja	Al llarg d'aquests anys la ZER el Moianès ha crescut en nombre d'escoles rurals la qual cosa a fet que es decidís dividir aquesta ZER en dos: la ZER Moianès Llevant i la ZER Moianès Ponent.

		ZER Moianès		
		Ponent:		
		Calders		
		Monistrol de Calders		
		Mura		
		Cabrianes		
ZER El Solsonès (1988-1989)	Navès Ardèvol Freixenet Lladurs Llobera Sant Climenç	Navès Ardèvol Freixenet Lladurs Llobera Sant Climenç Coma		Incorporació d'una nova escola rural a la ZER.
ZER Font del Cuscó (1988-1989)	Avinyonet del Penedès Sant Cugat Sesgarrigues Sant Pere Molanta	—		A causa de l'increment de l'alumnat d'algunes de les escoles que formaven la ZER, aquesta es desintegra.
ZER Guicivervi (1988- 1989)	Guimerà Ciutadilla Verdú Vilagrassa	Guimerà Ciutadilla Verdú Vilagrassa		La ZER continua estant formada per les mateixes escoles que la formaren en el seu inici.
ZER La Segarra (1988-1989)	El Portell Ivorra Sant Ramon Oluges Els Plans de Sió Sanaüja Biosca Granyena Sant Antolí i Vilanova	Sant Ramon Els Plans de Sió Sanaüja Sant Antolí i Vilanova		La falta d'alumnat va ser el motiu principal pel qual van haver de tancar les altres escoles.
ZER Les Goges (1988-	Serinyà	Porqueres		L'escola de Serinyà creix en nombre d'alumnes i deixa la ZER perquè passa

1989)	Crespità Porqueres Sant Miquel de Campmajor	Sant Miquel de Campmajor	a ser una escola d'una línia i l'escola de Crespità es veu obligada a tancar a causa de la falta d'alumnat i les condicions en les quals es trobava l'edifici escolar.
ZER Llaromí (1988-1989)	Rofes Miralles Llacuna	—	La falta d'alumnat va provocar que dues de les tres escoles tanquessin i la tercera, l'escola de la Llacuna, passés a formar part d'una altra ZER.
ZER Montserrat-Serra de Prades (1988-1989)	Als seus inicis estava formada per unes onze escoles rurals	Cornudella de Montsant Poboleda Ulldemolins Prades	Canvia a causa del tancament per falta d'alumnat i la reorganització d'algunes de les escoles que formaven la ZER.
ZER Priorat Oest (1988-1989)	Lloar Cabacés El Molar Gratallops La Figuera	—	A causa del tancament de l'escola del Lloar, les altres escoles rurals, juntament amb una nova incorporació, formen una nova ZER, la ZER Aglà.
ZER Riu Avall (1988-1989)	Bítem Tivenys Benifallet	Bítem Tivenys	L'escola de Benifallet deixa la ZER Riu Avall per passar a formar part de la ZER Rius i Serra per motius de proximitat.
ZER Tramuntana (1988-1989)	Saus, Camallera i Llampaies Ventalló Viladamat Sant Mori	Ventalló Viladamat Vilamacolum	L'escola de Saus, Camallera i Llampaies va passar a ser una escola d'una línia a causa del creixement de l'alumnat. Contràriament, l'escola de Sant Mori es va veure obligada a tancar a causa de la falta d'alumnes.

FONT: Elaboració pròpia.

Aquesta evolució i aquests canvis també han influït en el fet que actualment a Catalunya hi hagi un total de noranta-dos ZER. És en aquest punt on el SERC es comença a qüestionar si totes les ZER, comparteixen el sentiment que compartien les quinze primeres, ja que no es pot obviar que aquestes primeres ZER van ser creades per necessitat, perquè les mateixes escoles que les formàvem volien tenir un projecte comú i, per tant, tenien un sentiment que les unia. Actualment però, trobem ZER que tenen una manera de funcionar més similar als agrupaments funcionals que no pas al que entenem específicament per ZER. Les escoles rurals d'aquestes ZER solen

compartir els recursos i els mestres especialistes, però no comparteixen un projecte en comú de ZER (PEZ) ni tampoc el sentiment de ZER. És per aquest motiu que el SERC obre el debat sobre el sentit actual del model de ZER i es replanteja cap a on hauria d'anar encaminat.

Notes

1. Tot i que podem trobar diverses definicions sobre escola rural, actualment una de les més vàlides i completes, ja que ha estat extreta a través d'un estudi analític de les diferents definicions sobre escola rural al llarg dels anys, és la següent: segons Domingo (2014, p. 198) «l'escola rural és un centre educatiu d'Educació Infantil i Primària de titularitat pública i que es troba situada en un petit municipi, considerant aquest menor de 3.000 habitants. La seva característica principal és que els alumnes estan organitzats en aules multigrau, és a dir, en grups classe on hi ha nenes i nens d'edats diferents amb la mateixa mestra. Aquest tipus d'escoles petites situades en un context rural que es troba en constant transformació, deixant enrere la identitat tradicional de ruralitat, han patit un abandonament històric per part de teòrics i pedagogs i adversitats administratives polítiques. En contrast, sempre ha estat molt vinculada al seu municipi, tenint una funció social, activa i esdevenint l'únic focus cultural d'aquest. L'escola rural sempre ha necessitat mestres integrals i polivalents pel gran nombre i diversitat de tasques que han de dur a terme. Tasques organitzatives i plantejaments pedagògics per atendre els grups heterogenis d'edat i la interacció multinivell que requereixen formació específica poc present actualment en la formació inicial de mestres. Cal afegir que l'ambient familiar d'aquestes permet tenir un tracte més personalitzat amb cada alumne i intenta respectar el seu ritme d'aprenentatge. Per acabar, destacar que és constant la seva voluntat de trobar i reivindicar una fisonomia pròpia i que a totes les etapes històriques emergeixen les potencialitats pedagògiques que pot arribar a oferir aquest tipus d'escola».
2. Joan Lluís Tous i Àlvarez (Tàrrrega, 1944) és un reconegut mestre de Catalunya. Al final dels anys seixanta, juntament amb altres docents, va ser un dels defensors de l'escola rural. El 5 de novembre de l'any 2007, la Generalitat de Catalunya li va concedir el Premi Marta Mata per a professors, en reconeixement a la seva tasca docent en defensa de l'escola catalana, i molt especialment de l'escola rural, i el seu impuls en la renovació pedagògica. Al llarg de tota la seva carrera ha estat desenvolupant la seva tasca com a mestre a l'escola Jardí de Verdú.

Bibliografia i altres fonts

Abós, P., Boix, R., Bustos, A., Domingo, L., Domingo, V., i Ramo, M. (2015). La escuela rural y la política educativa española. Diferencias entre comunidades autónomas: Andalucía, Aragón y Cataluña. *International Studies on Law and Education*, 19, 73-90.

Escola Avinyonet del Penedès. (2011). *Escola Avinyonet del Penedès*. Recuperat de <http://www.escolaavinyonet.org/>

Escola La Valldan. (2013). *Escola de la Valldan*. Recuperat de <http://www.escoladelavalldan.blogspot.com.es/>

Escola Les Vinyes. (2011). *Escola les Vinyes*. Recuperat de <http://escolalesvinyes.blogspot.com.es/p/historia.html>

Escola Pont de l'Arcada. (2008). *CEIP Pont de l'Arcada*. Recuperat de <http://comsomquefem.blogspot.com.es/p/coses-nostres.html>

Escola Rossend Montané. (2015). *Escola Rossend Montané*. Recuperat de http://www.rossendmontane.cat/index.php?option=com_content&view=article&id=228&Itemid=19

Fernández, J. M., i Agulló, M. C. (2005). El problema de l'escola rural durant la Segona República. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 8, 29-62.

Feu, J. (2005). Política educativa i escola rural durant el franquisme. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 8, 63-77.

FMRP: Federació de Moviments de Renovació Pedagògica. (1987). *Projecte de Zones Escolars per a l'Escola Rural: Conclusions de les VI Jornades d'Escola Rural de Catalunya*, FMRP, Banyoles.

Institut d'Estadística de Catalunya. (2016). Recuperat el 20 d'abril de 2016, de <http://www.idescat.cat/>

Secretariat d'Escola Rural. (2016). *Mapa de les ZER de Catalunya i alguna altra escola rural*. Recuperat el 10 d'abril de 2016, de <http://erural.pangea.org/zer-er/>

Secretariat d'Escola Rural, i Observatori d'Educació Rural de Catalunya. (2013). «Cap on va l'escola rural catalana? Document de valoració autocrítica i propostes de millora de l'escola rural catalana. Primer projecte pel nou Decret d'escola rural». Recuperat el 10 d'abril de 2016, de http://oberc.fmr.cat/web/ct/resultats_detall.php?id=85

Soler, J. (2005). L'escola rural a Catalunya al darrer quart del segle xx. De l'impacte de les polítiques educatives a la influència de les transformacions socials, culturals i econòmiques: un primer balanç. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 8, 78-102.

— (2007). L'escola rural a Catalunya: balanç del segle xx. El procés de construcció de la «fisonomia pròpia». *Àmbits, primavera 2007*, 50-60.

Universitat de Lleida. (2014). *Fons Especials*. Recuperat de <http://fonsespecials.sbd.udl.cat/joan-lluis-tous/>

ZER Atzavara. (2009). *ZER Atzavara*. Recuperat de <https://sites.google.com/site/zeratzavarainici/>

ZER Berguedà Centre. (2007). *ZER Berguedà Centre*. Recuperat de

<http://zerberguedacentre.blogspot.com.es/>

ZER Berguedà Centre. (2012). *ZER Berguedà Centre*. Recuperat de

<https://prezi.com/tlzmr9tkxoml/zerberguedacentre/>

ZER El Solsonès. (2014). *ZER El Solsonès*. Recuperat de [http://agora.xtec.cat/zer-](http://agora.xtec.cat/zer-solsones/)

[solsones/](http://agora.xtec.cat/zer-solsones/)

ZER La Segarra. (2014). *ZER La Segarra*. Recuperat de

<http://www.xtec.cat/zerlasegarra/>

ZER La Segarra. (2015). *25 Anys de la ZER La Segarra*. Recuperat de

<https://sites.google.com/a/xtec.cat/25-anys-de-la-zer-la-segarra/home>

ZER Moianès Llevant. (2015). *ZER Moianès Llevant*. Recuperat de

<http://www.xtec.cat/zermoianesllevant/historia.htm>

ZER Moianès Ponent. (2014). *ZER Moianès Ponent*. Recuperat de

<http://agora.xtec.cat/ceip-elspins-zerbages/moodle/>

ZER Montsant-Serra de Prades. (2001). *ZER Montsant - Serra de Prades*. Recuperat de

<http://www.xtec.cat/zermosp/>

Per citar aquest article:

Solé, M. (2016). Escola i territori: les ZER a Catalunya. *Revista Catalana de Pedagogia*, 10, 75-93.

Publicat a <http://www.publicacions.iec.cat>